

УДК 94(430): 94(477) «1917–1921»

DOI: <https://doi.org/10.35774/gsip2025.01.024>

Ігор ДАЦКІВ

доктор історичних наук, професор
Західноукраїнський національний університет
Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

Анотація. У статті розглядаються міжнародні взаємини України у початковий період національно-демократичних змагань 1917–1918 років. Визначаються передумови зближення України з Німеччиною на завершенні Першої світової війни. Крім того, аналізуються особливості взаємин між Німеччиною та урядами Української ЦР, що розкривають політичний вплив Німеччини на формування і розвиток української державності. Окрему увагу приділено участі української делегації у Брестських переговорах та укладенню мирного договору з Центральними країнами. Стаття також підкреслює господарські аспекти німецько-українських відносин, які мали вагомий вплив на зовнішньополітичну орієнтацію Берліна та Києва і стали важливим фактором під час переговорів та підписання міжнародних актів. Простежується робота українських дипломатичних представництв і торговельних місій, спрямована на підтримку розвитку української економіки та забезпечення потреб. Аналізуючи вплив міжнародної політичної ситуації на відносини між Німеччиною та Україною, акцентовано, що, завдяки економічним домовленостям, головним успіхом України стало збереження державної незалежності, вихід на міжнародну арену і продовження визвольних змагань у майбутньому.

Ключові слова: німецько-українські відносини, міжнародний вплив, уряд, делегація, договір, Центральні держави.

Ihor DATSKIV

Doctor of History, Professor

West Ukrainian National University

Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

ESTABLISHMENT OF GERMAN-UKRAINIAN RELATIONS AT THE INITIAL STAGE OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

Abstract. This article examines the international relations of Ukraine in the initial period of the national-democratic struggle of 1917–1918. The prerequisites for Ukraine's rapprochement with Germany at the end of World War I are determined. The features of relations between Germany and the governments of the Ukrainian Central Powers are analyzed, and the political influence of Germany on the formation and development of Ukrainian statehood is also revealed. Special attention is paid to the participation of the Ukrainian delegation in the Brest-Litovsk negotiations and the conclusion of the peace treaty with the Central Powers. Our article examines the economic aspects of German-Ukrainian relations, which had a significant impact on the foreign policy orientation of Berlin and Kyiv and became an important factor during negotiations and the signing of international acts. The work of Ukrainian diplomatic missions and trade missions aimed at supporting the development of the Ukrainian economy and meeting needs is considered. The impact of the international political situation on relations between Germany and Ukraine is analyzed. It is emphasized that the main success of Ukraine, thanks to economic agreements, was the preservation of state independence, entry into the international arena and the continuation of liberation struggles in the future.

Keywords: German-Ukrainian relations, international influence, government, delegation, Central Powers.

Постановка проблеми. XX сторіччя завершилося на тлі важливих геополітичних перемін у Європі. У 1990 році відбувається возз'єднання Німеччини. На початку 90-х років на землях СРСР утворилися нові незалежні держави, поміж яких була й наша Україна. Вона зіткнулася із необхідністю вирішення завдань становлення суверенної демократичної європейської держави в умовах сучасної ринкової економіки, а також із проблемами зовнішньополітичного орієнтування та встановлення партнерських відносин з іншими країнами на основі рівноправності. Взаємини з Федеративною Республікою Німеччина, яка після подолання внутрішніх проблем постоб'єднавчого періоду активізує свою зовнішню політику, стають важливим пріоритетом для України. Німеччина завжди мала інтереси на Сході, і Україна

займала в них ключову позицію, що пояснюється геополітичним розташуванням як німецьких, так і українських територій в Європі. Проте історія українсько-німецьких відносин XX століття є складною, суперечливою та неоднозначною, а період 1917–1921 років є яскравим прикладом цих труднощів.

Дослідження німецько-українських взаємовідносин цього періоду має передусім практичне значення, оскільки, для уникнення помилок минулого, в майбутньому необхідно детально проаналізувати як позитивні, так і негативні аспекти таких зв'язків, досягнення і прорахунки з обох боків.

Важливість проведення такого дослідження зумовлене не лише контекстом історії взаємин України та Німеччини, але й загальносвітовим контекстом, оскільки еволюція німецько-українських зв'язків цього періоду великою мірою залежала від динаміки міжнародної політичної ситуації. У світі регулярно проходять геополітичні зміни, які породжують утворення новопосталих держав, що стикаються з проблемами встановлення своєї позиції на міжнародній арені через налагодження двосторонніх відносин з провідними державами на основі рівноправ'я та міжнародного права.

Метою статті є відтворення історії розвитку німецько-українських взаємин у контексті загальної міжнародної ситуації в добу Української революції 1917–1921 рр. Для досягнення цієї мети означено наступні завдання: вивчити політичні, військові та міжнародні передумови зближення України та Німеччини на початку 1918 року; з'ясувати вплив політики Німеччини на процес становлення української державності та її утвердження на міжнародній арені.

У праці застосовано метод системного аналізу, що дозволяє розглядати взаємини між Німеччиною та Україною як складову частину глобальної системи міждержавних зносин у натягнутий етап історії, а також відстежити взаємозв'язки і впливи цих суб'єктів на існуючу систему. Використання цього методу також сприяло виявленню взаємозв'язку політичних, економічних і культурних аспектів двосторонніх відносин та визначенню їх пріоритетності для зовнішньої політики кожної з держав на різних періодах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поміж перших досліджень доречно назвати праці М. Грушевського. Відтак, в кінцевих розділах «Ілюстрованої історії України» [Грушевський, 1996] він дає високу оцінку мирному договору, укладеному українською делегацією в Бресті з країнами Четверного союзу та оцінює доволі негативно політику німецького керівництва на першому етапі окупаційного режиму. Також така праця М. Грушевського як «Новий період історії України: за роки від 1914 до 1919» [Грушевський, 1992]

Монографія київської дослідниці Н. Кривець «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.» [Кривець, 2008] присвячена вивченню німецько-українських взаємин у зазначений період у дипломатичній політичній та господарській галузях на тлі загального міжнародного становища.

Цікавою та насиченою фактичними матеріалами є дослідження І. Дацківа «Брест 1918: європейський прорив України» [Дацків, 2008]. Він зосередився

не лише на перемовинах в Бресті, та на політиці країн Антанти відносно України перед початком переговорного процесу між Центральними країнами та Україною, що дозволяє виявити ряд міжнародних чинників, що вплинули на формування та динаміку німецько-українських взаємовідносин.

Німецько-українські відносини розвивалися в важкий час Першої світової війни та національно-демократичних змагань українців. Як зазначав І. Каменецький, Німеччина почала проявляти інтерес до української проблеми ще під час війни, зокрема до її економічних аспектів. Це виражалося у співпраці впливових німецьких діячів з СБУ та сприянні ідеї самовизначення України. Відтак, Берлін розумів, що незалежна Україна могла б стати важливою противагою Польщі та Росії, а її потужний економічний ринок, зокрема в галузі сільського господарства, був для Німеччини стратегічно важливим [Каменецький, 1968, С. 1 –15].

У працях німецьких істориків українська політика Німеччини здебільшого аналізувалася в рамках східної політики та радянсько-німецьких відносин. Після проголошення незалежності України серед німецькомовних істориків досить зросло зацікавлення до її історії. Наприкінці ХХ сторіччя були опубліковані узагальнюючі роботи авторства К. Гаусманна та А. Каппелера [Гаусманн, Каппелер, 1993], в яких вони відзначають меркантильність української політики Німеччини в зазначений час.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для України, котра у березні 1917 року, скориставшись революційною ситуацією у росії та падінням царизму, заявила про прагнення до відновлення державності, найважливішим завданням стало визначення майбутнього політико-державного статусу українських земель. Після проголошення Української Народної Республіки (УНР) III-м Універсалом 20 (7) листопада 1917 року, Центральна Рада розпочала самостійні дії у міжнародній сфері. Зовнішньополітичною установою Української Центральної Ради стало Генеральне секретарство міжнародних справ, котре очолював О. Шульгін, а після 25 січня 1918 року – Міністерство закордонних справ (В. Голубович, М. Любинський). В обов'язки Генерального секретарства міжнародних справ входило: «виступати від імені держави у міжнародних зносинах, охороняти інтереси українських громадян поза межами УНР, тимчасово – загальне врегулювання національних непорозумінь в межах Української Народної Республіки» [Кривець, 2008 С. 87].

Отже, передумови встановлення взаємин між Українською Народною Республікою та Центральними державами формувалися на тлі інтенсивного воєнного протистояння між альянсами та Четверним союзом. Ураховуючи антивоєнні настрої, що переважали в Україні, та бажання заявити про свій незалежний зовнішньополітичний курс, уряд України 24 грудня 1917 року направив ноту воюючим державам, закликаючи: «негайно припинити бойові дії на всіх фронтах і скликати міжнародну мирну конференцію. У ній також було висловлено прагнення УНР як незалежної держави взяти участь у мирних переговорах. Якщо держави Антанти проігнорували заклик України,

то вже 28 грудня надійшла відповідь від Центральних держав. Голови зовнішньополітичних відомств Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії заявили: Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Бересті-Литовським. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія Туреччина вважають необхідним привітати участь представника УНР в мирових переговорах у Бересті-Литовським» [Копиленко О., Копиленко М., 1997 С.44].

Центральна Рада направила на мирні переговори до Бреста дипломатичну місію на чолі з В. Голубовичем, у складі М. Любинського, М. Левитського, О. Севрюка, Г. Гасенка, О. Полоза та ін. [Дацків, 2013, С. 131]. «Від Німеччини на переговорах у Бресті взяли участь державний секретар міністерства закордонних справ фон Р. Кюльман і начальник штабу головнокомандування Схід, генерал М. Гофман та ін.» [Кедрин, 1928, С. 28].

Зазначмо, що «спочатку в офіційних німецьких колах з обережністю ставилися до використання українського питання під час переговорів. Перед від'їздом німецької делегації до Бреста політика Берліна щодо України полягала в тому, що Німеччина визнає її як окрему державу тільки після того, як її незалежність визнає російський уряд. Так, у програмі основних напрямів роботи німецької делегації на переговорах у Бересті-Литовському, яку міністр закордонних справ Німеччини фон Р. Кюльман оголосив у Рейхстазі 20 грудня 1917 року, зокрема зазначалося: Німецькі умови миру такі: права на самовизначення для Польщі, Литви та Курляндії. Відокремлення Фінляндії України, Кавказу та Сибіру Німеччина визнає тільки тоді, коли це зробить російський уряд» [Несук, 1999, С. 48].

МЗС Німеччини давало вказівки своїм делегатам на перемовинах у Бресті, попереджаючи їх уникати зайвого зближення з представниками УНР, оскільки це могло негативно вплинути на німецьку політику щодо Польщі. «І тільки коли стало зрозуміло, що більшовики не збираються приймати умов Берліна, що переговорам Л. Троцький не придавав ніякого значення, що його цікавила пропаганда більшовицької програми миру, ставлення Німеччини до українського питання зазнало кардинальних змін і переговори з українською делегацією вона спробувала використовувати для тиску на російську. Повідомляючи начальника генштабу Пауля фон Гінденбурга про прибуття до Брест-Литовська представників Української Центральної Ради для переговорів, канцлер Німеччини барон Георг фон Гертлінг зазначав, що це означає значне наше підсилення» [Кривець, 2008, С. 93].

Варто зауважити, що Кайзер Німеччини Вільгельм II 13 січня 1918 р. так висловив своє бачення щодо українського питання на переговорах у Бресті: «Потрібно енергійно працювати з Україною й домогтися миру з нею. Якщо з більшовиками нічого не вдасться, матимемо успіх з українцями, а це найголовніше. Це підкреслить не конструктивність позиції Л. Троцького та його оточення й спрямує на нього люті війська й населення, і, або призведе до його повалення, або примусить його укласти мир. Окрім того Україна є

головним продовольчим центром росії, якщо вона укладе мир, північ та захід росії будуть безсилі» [Перепедя, 1999, С. 32].

Таким чином, Україна сприймалася як противага росії, яка, хоча й припинила бойові дії, була ворогом, а також як держава з великими господарськими ресурсами, що цікавили країн Четверного блоку. Тому «Німеччина ставила за мету, навіть після завершення війни, утримати Україну в своїй сфері впливу. Україна мала стати важливим ринком для німецької промислової продукції та джерелом сільськогосподарських товарів. Начальник генерального штабу Німеччини, генерал-фельдмаршал П. Гінденбург, у своєму листі до кайзера Вільгельма II наголошував, що створення української держави зможе пом'якшити польську загрозу для Німеччини» [Кривець, 2008, С. 95].

Загалом, манливими стали відносини поміж аграрною Україною та індустріальною Німеччиною, головно перспективи застосування сировинних придатків України.

Для Берліна головним було отримати українську продукцію. Проте для того потрібно було усунути більшовицькі війська з українських земель. Проте Україна, мала крайність у індустріальних výroбах та устаткуванні. Однак ключовим для України було саме підтримка з боку Четверного Союзу у протистоянні з більшовицькою росією, у зміцнення української незалежності.

Отже, Брестський мирний договір було укладено у ніч на 9 лютого 1918 року між УНР, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, з другого. На пленарному засіданні Р. фон Кюльман зазначав: «Кожна зі сторін відчуває історичне значення даного моменту, коли в цій залі зібралися представники чотирьох союзних Центральних держав, з представниками молоді Української Народної Республіки, щоб підписати перший мир у світовій війні. Те, що цей мир підписано з молодію і перспективною державою, котра вийшла із штормів цієї великої війни, сприймається представниками союзних делегацій з особливим задоволенням» [Несук, 1999, С. 110].

За уряд УНР договір уклали представники від Української ЦР М. Любинський, М. Левитський та О. Севрюк. Від німецького уряду – державний секретар МЗС Р. фон Кюльман, начальник штабу головнокомандування «Схід» М. Гофман. «Основні статті Брестської угоди, підписаної українською делегацією визначали: що УНР визнається де-юре і де-факто незалежною державою, стан війни між УНР і Німеччиною та її союзниками закінчений; між країнами встановлюються дипломатичні стосунки; сторони зрікаються анексії і контрибуцій; передбачається обмін військовополоненими, приєднання Холмщини до УНР і створення з Галичини й Буковини окремого коронного краю – автономії. Окрема стаття VIII визначала економічні взаємини, що охоплювали основні напрямки і створювали правову базу для їх розвитку. Зауважимо, що у цій статті було багато пунктів, що визначали і деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків та ін.» [Дацків, 2017, С. 25].

Укладення договору стало значним досягненням для української делегації, що успішно представляла Україну та зробила перший впевнений крок до її

міжнародного визнання. Це стало можливим завдяки патріотизму, рішучості та професіоналізму всіх членів української дипломатичної місії в Бресті, особливо її посланців. «І Кюльман, і Гофман щиро захоплювалися молодими представниками Ради у Бресті, – свідчить О. Федюшин за матеріалами тогочасних німецьких архівів. – За словами Р. Кюльмана, вони трималися сміливо і завдяки своєму завзяттю примусили Оттокара Черніна прийняти все те, що було важливим з їх національної точки зору. Навіть Л. Троцький при усій неприязні до делегатів Ради, вів з ними неофіційні переговори і визнавав, що їх слід сприймати всерйоз» [Федюшин, 2007, С. 76].

Підписання мирної угоди з Українською Народною Республікою позитивно сприйнято і в Німеччині. 11 лютого Р. фон Кюльман оголосив підсумки мирних перемовин: «Якщо йдеться про Україну, то наша готовість на мир принесла мир з Україною. В Україні національна ідея стала вже твердою ногою і українська свідомість національної єдності виявилась у піднесеному і гарному образі державотворчої дії. Українська державницька ідея залишиться сталим і діючим фактором в Росії. На майбутнє, ця обставина, що Центральні Держави першими поставились прихильно до українського питання і заключили з Україною мир, матиме тривалу вартість. Бо хто вважає доцільним плекати зі Сходом приязні стосунки, мусить з радістю повитати порозуміння з Україною, як перший в тому напрямі крок» [Воляник, 1989, С. 128–131]. «Перші заяви урядів Центральних держав засвідчили, що укладення Брестського мирного договору уможливило Україні, перш за все, зміцнення й легалізацію її державності на міжнародному рівні, оскільки Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія визнали Україну де-факто і де-юре» [Дацків, 2018, С. 294].

Висновки. Таким чином, початковий етап національно-демократичних змагань 1917–1918 рр. можна вважати періодом формування міждержавних відносин, а найбільшим досягненням цього етапу стало підписання Брестського миру – першого мирного договору у Першій світовій війні, що засвідчив міжнародне визнання України. Безперечно, становлення німецько-українських відносин у значній мірі залежало від розвитку їхніх зв'язків з більшовицькою росією.

Підсумовуючи результати українсько-німецьких стосунків, зокрема в контексті торговельно-економічної співпраці, можна стверджувати, що вони значною мірою вплинули на розвиток політичних і дипломатичних відносин. Оцінюючи умови економічних угод ЦР і Гетьманату П. Скоропадського із Центральними державами, слід зважити внутрішнє та зовнішнє становище України того часу, що змусило уряди робити непопулярні кроки, почасти через господарські договори. Значущим здобутком України, завдяки економічним договорам, стало збереження державної незалежності, вихід на міжнародну арену та можливість продовжити національно-визвольні змагання в майбутньому.

Література

1. Воляник С. Берестейський договір, 9.II.1918. Клівленд, 1989. 208 с.
2. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. [Репринтне видання]. К., 1996. 696 с.
3. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Упорядн. Трубайчук А. Ф. К.: Либідь, 1992. 46 с.
4. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України: Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.
5. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
6. Дацків І. Б. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 20–29.
7. Дацків І. Брестський мир в історії української дипломатії. Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки. Наук. ред. д.і.н. проф. С. С. Трояна. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 281–309.
8. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 322 с.
9. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація. Український історик. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. Ч.I. С. 5–19.
10. Кедрин І. Берестейський мир. Знагоди 10-х років 9.II.1918–9.II.1928 рр. Спомини та матеріали. Львів–Київ, 1928. 319 с.
11. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. К., 1997. 206 с.
12. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами. 1917–1918 рр. К.: Політична думка, 1999. 274 с.
13. Перепедя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз. Запоріжжя, 1999. 144 с.
14. Федюшин О. Українська революція, 1917–1918. М.: Центрполіграф, 2007. 332 с.
15. Hausmann G., Kappeler A. Hg.: Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. 307 s.

References

1. Volianyk S. Beresteyskyi dohovir, 9.II.1918 [Treaty of Brest, 9.II.1918]. Klivlend, 1989. 208 p. (in Ukrainian).
2. Hrushevskiy M. S. Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated history of Ukraine]. [Repryntne vydannia]. K., 1996. 696 p. (in Ukrainian).

3. Hrushevskiyi M.S. Novyi period istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919 [A new period of Ukrainian history in the years from 1914 to 1919] / Uporiadn. Trubaichuk A. F. K.: Lybid, 1992. 46 p. (in Ukrainian).
4. Datskiv I. B. Brest 1918: yevropeyskyi proryv Ukrainy: Monohrafiia [Brest 1918: Ukraine's European breakthrough]. Ternopil: Aston, 2008. 254 p. (in Ukrainian).
5. Datskiv I.B. Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr. [Diplomacy of Ukrainian state entities in defence of national interests in 1917–1923] : Monohrafiia. Ternopil: Aston, 2009. 520 p. (in Ukrainian).
6. Datskiv I. B. Nimetskyi chynnyk u zovnishnoekonomichnii politytsi UNR 1918 r. [The German Factor in the Foreign Economic Policy of the UPR in 1918]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2017. Vyp. 1. Ch. 2. pp. 20–29. (in Ukrainian).
7. Datskiv I. Brestskyi myr v istorii ukrainskoi dyplomatii. Velyka viina 1914–1918: vytoky, kharakter, naslidky [The Peace of Brest in the History of Ukrainian Diplomacy. The Great War of 1914-1918: Origins, Character, Consequences]. Nauk. red. d.i.n. prof. S. S. Troiana. K.: Vydavnychyi dim «Kondor», 2018. p. 281–309. (in Ukrainian).
8. Kryvets N.V. Ukrainsko-nimetski vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika. 1918–1933 rr. [Ukrainian-German relations: politics, diplomacy, and economy. 1918-1933] K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. 322 p. (in Ukrainian).
9. Kamenetskyi I. Nimetska polityka suproty Ukrainy v 1918 r. ta yii istorychna heneratsiia [German policy towards Ukraine in 1918 and its historical generation]. *Ukrainskyi istoryk*. Niu-York–Toronto–Miunkhen, 1968. Ch.I. pp. 5–19. (in Ukrainian).
10. Kedryn I. Beresteyskyi myr. Beresteyskyi myr. Z nahody 10-kh rokovyn 9.II.1918 – 9.II.1928 rr. [The Peace of Brest. On the occasion of the 10th anniversary of 9.II.1918 – 9.II.1928]. Spomyny ta materialy. Lviv–Kyiv, 1928. 319 p. (in Ukrainian).
11. Kopylenko O. L., Kopylenko M. L. Derzhava i pravo Ukrainy [State and law of Ukraine]. K., 1997. 206 p. (in Ukrainian).
12. Nesuk M. Drama vyboru. Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy. 1917–1918 rr. [The drama of choice. Ukraine's relations with the Central Powers. 1917–1918]. K.: Politychna dumka, 1999. 274 p. (in Ukrainian).
13. Perepedia V.V. Ukrainsko-nimetski vidnosyny v 1914–1920 rr.: sotsioistorychnyi analiz [Ukrainian-German relations in 1914–1920: a socio-historical analysis]. Zaporizhzhia, 1999. 144 p. (in Ukrainian).
14. Fediushyn O. Ukrainska revoliutsiia, 1917–1918 [The Ukrainian Revolution, 1917–1918]. M.: Tsentrpolihraf, 2007. 332 p. (in Ukrainian).
15. Hausmann G., Kappeler A. Hg.: Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. 307 p. (in German).